

IX. Z komentarzy do filozofii moralnej arystotelesa studiowanych we wrocławskim środowisku dominikańskim*

Filozofia moralna w ujęciu Jana z Ząbkowic (de Franckenstejn)

Spośród fragmentów filozofii moralnej Arystotelesa dotyczących zagadnień ekonomicznych (IV i V ks. *Etyki nikomachejskiej*, I i II ks. *Polityki* i I ks. *Ekonomiki*) Jan z Ząbkowic więcej uwagi poświęca fragmentom z V księgi *Etyki nikomachejskiej* i w I księgi *Ekonomiki*⁸⁷⁶. Prezentuje w tych miejscach wersję tekstu wzbogaconą o tzw. *glosse interserte* zaczerpnięte od św. Alberta i św. Tomasza. (choć strony dotyczące modelu wymiany ekonomicznej nie zawierają glos marginalnych). W pozostałych miejscach, gdzie dotyka się problemów ekonomicznych, mamy do czynienia głównie z wyciągiem – skrótem tekstu „Filozofa”⁸⁷⁷. Uzasadnia to poddanie szczegółowej analizie właśnie wyciągu z V księgi *Etyki nikomachejskiej*, dotyczącego sprawiedliwości wymiany, a także fragmentu I ks. *Ekonomiki*. Odpowiedni fragment *Etyki nikomachejskiej* został ponadto wydany w aneksie na końcu książki.

i

* * *

Porównanie wymiany ekonomicznej do wymiany darów w V księdze *Etyki nikomachejskiej* jest wyraźnie w części zaczerpnięte ze św. Tomasza:

„Scilicet prout si unus pro alio | facit aliquid. alius studet proporcionale facere pro | eodem”⁸⁷⁸ et hoc omnes cives inquerunt. ‘Vel enim male | hoc querunt scilicet quod alias proporcionale contrafaciant; | si autem non est malum servitus videtur esse si non | contrafaciant’⁸⁷⁹, id est proporcionale reddat sibi bonum facienti. | Ratio quia servile est quod aliquis non adipiscatur etiam | suo opere illud quod non male querint. Vel bonum | specie querunt homines sibi proportionaliter [que fieri]⁸⁸⁰; Et si non specie | quod fiat eis proportionaliter, retribucio non sit scilicet debi-| ta. ‘Retribucione commanent scilicet

*<O autorach i kopistach tekstów zob. więcej w rozdz. VII niniejszej pracy „Problematyka ekonomiczna w dominikańskich rękopisach i inkunabułach – autorzy i kopiści”, s. 178-195; oraz w książce: M. Bukała, ‘*Oeconomica Mediaevalia*’ of Wrocław Dominicans. Library and Studies of Friars, and Ethical-Economic Ideas: The Example from Silesia, Spoleto 2010, s. 59-65>.

⁸⁷⁶ Ed. A. Słomczyńska, *Johannis Frankenstein commentarium in Oeconomica Aristotelis*, „Mediaevalia Philosophica Polonorum”, XXXII (1995), s.101-108.

⁸⁷⁷ Ocena ta odnosi się wyłącznie do fragmentów w których Arystoteles poruszał kwestie ekonomiczne, a nie do całych tekstów.

⁸⁷⁸ Cyt. za Tomasz z Akwinu, *Sententia libri ethicorum*, lib.V, lec.VIII, g: „scilicet si unus pro alio facit aliquid, alius studet proporcionale facere pro eodem.” (ed.: *S. Thomae Aquinatis Opera Omnia*, ed. R. Busa, Stuttgart 1974-, t. IV, s.186).

⁸⁷⁹ Cyt. za Arystoteles, *Etyka nikomachejska*, ks.V, 1132b; por. translatio latina, in: *Aristoteles latinus*, editioni curandae praesidet L. Minio-Paluello, XXVI, 1-5, Leiden-Bruxelles, 1972-74; por. przekł. pol.: „Wszak ludzie pragną albo odpłacić złem za zło – a jeśli nie mogą, to wydaje się im to niewolą; albo [dobrem] za dobro, a jeśli nie mogą wymiana nie dochodzi do skutku” (przekł.: Arystoteles, *Dzieła wszystkie*, t. 5, Warszawa 2000, tłum. D. Gromskiej, s.177).

⁸⁸⁰ *Lekcja niepewna*.

homines adinvicem. | Boni prompte faciunt gracıarum acciones quasi quem-|dam sacrum ut sit retribucio per eas. Retri-|buire enim est proprium genere et proprie pertinet ad gracıarum ac-|ciones. Refemulari oportet ei qui gracıam fecit | et faciente gracıarum rursus incipere⁸⁸¹ scilicet bene facere⁸⁸²

Poniżej pojawia się myśl bizantyńskiego filozofa z XI w. Michała z Efezu, zapożyczona od św. Alberta Wielkiego (który przypisał ją Eustratiusowi, wczesno-średniowiecznemu innemu autorowi bizantyńskiemu⁸⁸³):

„Unde secundum custodi-|na est civitas in qua eadem est commutacio omnibus | civibus eadem operantibus. quia si omnes eadem | operantur in operando erunt unum et non | plures. et unus quisque hominis suum non indigebit | alterius. indigencia vero humana multa et diver-|sa requirit que ab uno perfici non possunt. et ideo | oportet artifices esse alias et alios si debet esse | comunicacio et supplecio indigencie humane⁸⁸⁴.

Zacytowane tu uzupełnienia tekstu arystotelesowskiego wskazują na kierunek zainteresowań Jana z Ząbkowic. Przywiązywał on wagę do społecznego wymiaru wymiany ekonomicznej. Cytując fragment Akwinaty Jan rozwija koncepcję wymiany jako wzajemnej wymiany darów (*gracıarum accio*). Przywołując myśl Michała z Efezu, koncentruje się na podziale pracy, który tłumaczy różnorodnością potrzeb ludzkich. Wrocławski dominikanin silnie zaakcentował tę różnorodność potrzeb i zilustrował to obrazowym porównaniem: społeczność, w której wszyscy wykonują ten sam zawód, byłaby podobna do więzienia (*custodina*).

⁸⁸¹ Cyt. za Arystoteles, *Etyka nikomachejska*, ks.V, 1133a; por. przekł pol.: „wymiana zaś jest warunkiem ich wspólnoty. Dlatego wznosi się świątynię Charyt w miejscu bardzo uczęszczanym, aby napominała do odpłaty, gdyż to jest istotą wdzięczności: bo kto wyświadczył nam przysługę, temu powinniśmy odwdziżyć się jakąś przysługą i wyświadczyć mu inną z własnego impulsu” (ed. cyt., s.177).

⁸⁸² Rkps Wrocław, Bibl. Uniw. IV Q 52, s. 92; por. komentarz Tomasza z Akwinu, *Sententia libri ethicorum*, lib. V, lec. VIII, n. 9-10: „(...) prout scilicet si unus pro alio facit aliquid, alius studet proportionaliter facere pro eodem. et manifestum est, quod omnes cives hoc quaerunt, ut eis proportionaliter contrafiat: per hoc enim commanent homines adinvicem, quod sibi invicem faciunt quod quaerunt. numquid ergo hoc male quaerunt, quod scilicet eis proportionaliter contrafiat? si autem non quaerunt hoc male, videtur esse servitus, si uni facienti, alius non contrafiat proportionaliter; seville enim est, quod aliquis non adipiscatur ex suo opere id quod non male quaerit. ‘Vel dicemus quod non solum non male quaerunt homines sibi proportionaliter contrafieri, sed etiam bene? Et sic, si non contrafiat eis proportionaliter, non fiet retributio debita. per hoc autem homines commanent adinvicem, quod unus retribuatur alteri pro his que ab eo accepit. et inde est quod boni homines prompte exhibent suis benefactoribus gracıarum actionem, quasi quiddam sacrum, ut per hoc eis retribuunt; retribuere enim proprie pertinet gracıarum actionem.” (ed. cyt., s.186).

⁸⁸³ O Eustratiusie zob. O. Langholm, *Wealth and Money in the Aristotelian Tradition*, Bergen 1983, s. 23-24.

⁸⁸⁴ Rkps BUWr (= Wrocław, Bibl. Uniw.), IV Q 52, s. 93a; cyt. za Albert Wielki, *Ethica*, lib. V, roz. IX: „Sicut enim dicit Eustratius, nulla civitatis commutatio fit in omnibus civibus eadem operantibus: quia si omnes eadem operentur, unusquisque habebit quod suum est, et in hoc omnes unum erunt. Indigencia autem humana multa requirit et valde diversa, que ab uno perfici non possunt: sed oportet quod a multis multa fiant” (ed.: *Alberti Magni Opera Omnia*, ed. A. Borgnet, 1890-, t. VII, s. 357).

Myśl Arystotelesa wiązała pieniądź z ludzką potrzebą (*indigencia* w pisowni badanego przekazu). Jan uzupełnia ją fragmentem komentarza św. Tomasza. Jest to fragment kluczowy dla koncepcji potrzeby, jako czynnika wartości ekonomicznej – koncepcji, jak już wyżej pokazaliśmy, bardzo ważnej dla średniowiecznej recepcji myśli ekonomicznej „Filozofa”⁸⁸⁵. Jan cytuje tu dosłownie Akwinatę przywołując obrazowy przykład, w którym zestawiona jest wartość naturalna i wartość ekonomiczna myszy i perły:

„Oportet omnia commutabilia mensurari uno. taliter secundum | veritatem est indigencia⁸⁸⁶ que continet omnia com-|mutabilia speciem inquantum omnia referuntur ad huma-|nam indigentiam. Non enim appreciantur res secundum dignitatem | nature ipsorum, alias musca maioris precii esset | una margarita; et ideo precia imponuntur rebus | secundum quod homines indigent eis ad usum suum”⁸⁸⁷

Zaznaczmy, że sama idea przeciwstawienia wartości naturalnej i ekonomicznej pochodzi od św. Augustyna⁸⁸⁸.

Natomiast fragment mówiący o wymianie między rolnikiem a szewcem i ilustrujący *contrapassum* w wymianie ekonomicznej został, rzecz charakterystyczna, pominięty w wyciągu. Co za tym idzie, Jan nie mógł uwzględnić czynnika pracy i kosztów, jako przesłanki różnic w cenach towarów, gdyż u św. Alberta i u św. Tomasza pojawia się ona właśnie w kontekście pominiętej analizy *contrapassum*⁸⁸⁹.

* * *

Wyciąg z „Ekonomiki” rzuca światło na stosunek autora do problemów, które dziś zaliczamy przede wszystkim do nauki zarządzania i kierowania. Istotne znaczenie mają uwagi o niewolnikach (*servi*), które w ujęciu średniowiecznym mają szersze odniesienie: sług i pracowników najemnych. Na podkreślenie zasługują zdania mówiące o nagrodzie dla niewolników. Oryginalna myśl Arystotelesa w przekładzie polskim brzmi:

iii

⁸⁸⁵ Zob. rozdz. III, s. 87 książki.

⁸⁸⁶ W komentowanym przekładzie tekstu występuje tu słowo *opus*. Ma ono specyficzne: *opus habere* czyli *necessarium esse, indeigere*.

⁸⁸⁷ Rkps BUWr, IV Q 52, s. 93; cyt. za Tomasz z Akwinu, *Sententia libri ethicorum*, lib. V, lec. IX, n. 4: „Et dicit, quod ideo possunt omnia adaequari, quia omnia possunt commensurari per aliquod unum, ut dictum est; ‘hoc autem unum quod omnia mensurat secundum rei veritatem est indigentia, que continet omnia commutabilia, inquantum omnia referuntur ad humanam indigentiam; non enim appreciantur res secundum dignitatem nature ipsorum: alioquin unus mus, quod est animal sensibile, maioris pretii esset una margarita, que est res inanimata, sed rebus pretia imponuntur, secundum quod homines indigent eis ad usum suum” (ed. cyt., t. IV, s. 187).

⁸⁸⁸ Augustyn z Hippony, *De civitate Dei*, lib. XI, cap.16: “Sed ista praeponuntur naturae ordine: est autem alius atque alius pro cuiusque usu aestimationis modus, quo fit, ut quaedam sensu carentia quibusdam sentientibus praeponamus, in tantum, ut si potestas esset, ea prorsus de natura rerum auferre uellemus, sive quem in ea locum habeant ignorantes, sive etiamsi sciamus nostris ea commodis postponentes. Quis enim non domi suae panem habere quam mures, nummos quam polices malit? Sed quid mirum, cum ipsorum etiam hominum aestimatione, quorum certe natura tanta est dignitas, plerumque carius comparetur equus quam servus, gemma quam famula?” <(ed. B. Dombart et A. Kalb, Turholt 1955 [= Corpus Christianorum, ser. Latina, XLVIII], s. 336); cf. M. Bukala, *Crucial scholastic concepts concernig the idea of economic value*, w: *I beni di questo mondo. Teorie etico-economiche nel laboratorio dell’Europa medievale*, a cura di R. Lambertini e L. Sileo, Porto 2010, s. 349-357, zob. s. 351-353>.

⁸⁸⁹ Zob. Tomasz z Akwinu, *Sententia libri ethicorum*, lib. V, lec. VIII, n. 3 (ed. cyt., s. 187); Albert Wielki, *Ethica*, lib. V, tract. II, cap. IX (ed. cyt., s. 357).

„Należałoby też wszystkim pewien cel wytknąć. Sprawiedliwą mianowicie i korzystną jest rzeczą wolność wyznaczyć w nagrodę, bo będą ochotni do pracy, gdy będą mieli przed sobą nagrodę i ograniczony czas niewoli.”⁸⁹⁰

W *Auctoritates* Jana słowo nagroda oddane jest przez łacińskie *meritum* oraz *precium laboris*, a więc również cena, wynagrodzenie za pracę: *Oportet in omnibus finem | operibus ponere, iustam et moderatam libertatem. | Servi vult laborare, quando est meritum vel | precium laboris et tempus determinatum*⁸⁹¹.

Wynagrodzenie niewolnika zostało więc powiązane z pojęciem ceny pracy – ceny sprawiedliwej. O ile u samego Arystotelesa kategorie sprawiedliwości miały tylko pośrednie i ograniczone zastosowanie dla problemu stosunku niewolników⁸⁹², o tyle w omawianym tekście są one wyraźnie odnoszone do problemu nagrody dla niewolników, podobnie jak we współczesnym Janowi krakowskiemu komentarzu Pawła z Worczyna, który akcentuje rolę sprawiedliwości jako przesłanki zapewnienia odpoczynku niewolnikowi⁸⁹³. Zastosowanie kryteriów sprawiedliwości do problemu zarządzania niewolnikami i sługami świadczy, iż ludzie ci nie są już sprowadzeni tylko do pozycji przedmiotu własności. Wyrażenie *precium laboris* – wynagrodzenie pracy - wskazuje na pewną ich podmiotowość. Dostrzeganie tej podmiotowości stanowi nowy rys wprowadzony przez komentatorów chrześcijańskich. Wyłączył on z uniwersalnej zasady godności wszystkich ludzi stworzonych przez Boga.

* * *

iv

W wyciągu Jana z Ząbkowic pojawiają się wszystkie fragmenty tekstów arystotelesowskich odnoszące się do zagadnień ekonomicznych. Spośród nich szczególną uwagę poświęciliśmy fragmentowi z V księgi *Etyki nikomachejskiej*, w którym tekst został w istotny sposób uzupełniony zdaniami zaczerpniętymi od św. Alberta i św. Tomasza. W opisie wymiany kluczowe znaczenie ma pojęcie *indigencia*, opisane słowami Akwinaty. Jan koncentruje się na aspekcie filozoficznym i społecznym wymiany, akcentując jej społeczny sens oraz znaczenie podziału pracy. Takie ujęcie nie dziwi nas, gdy weźmiemy pod uwagę, że autor omawianego dzieła był przede wszystkim teologiem, a mniej interesowały go zagadnienia innych nauk. Inaczej niż w przypadku Macieja Hayna, nie znajdujemy w całej twórczości Jana z Ząbkowic większego zainteresowania zagadnieniami matematycznymi czy przyrodniczymi. Tłumaczy to brak omówienia matematycznego modelu ilustrującego *contrapassum* w relacjach ekonomicznych. Brak odniesień do rozwiniętej na bazie tego modelu pełnej koncepcji wartości ekonomicznej, uwzględniającej również wkład pracy, jako przesłankę określenia wartości wytworzonych dóbr.

Nauczanie filozofii moralnej Arystotelesa w studiach dominikańskich było powiązane z tomistyczną teologią działań moralnych. Przedmioty te były realizowane w ramach programu studiów partykularnych teologii. Uwzględniano tutaj także zagadnienia

⁸⁹⁰ Arystoteles, *Ekonomika*, ks.I, 1344b (przekł.: Arystoteles, *Dzieła wszystkie*, t. 6, Warszawa 2001, tłum. L. Piotrowicza, s. 235).

⁸⁹¹ Rkps BUWr, IV Q 52, s.56a; por. A. Słomczyńska, *Johannis Frankensteini commentarium...*, wiersz 3-5.

⁸⁹² Zob. wyżej s. 79-80 książki.

⁸⁹³ „Aliud documentum est tale: dominus seruis quandoque debet dare ocium, quandoque laborem. Patet, quia hoc est iustum” (cyt. za ed. A. Słomczyńska, *Krakowskie komentarze z XV wieku do „Ekonomiki” Arystotelesa*, Wrocław 1978, s.147, wiersz 3-5).

ekonomiczne, stosunkowo więcej uwagi poświęcano im w kontekście wykładu V-tej księgi *Etyki nikomachejskiej*. Przykładem takiego ujęcia jest praca Jana z Ząbkowic pokazująca społeczny sens wymiany ekonomicznej. *Auctoritates* służyły jednak przede wszystkim przygotowaniu do studiów teologicznych, a nie szczegółowej analizie wymiany ekonomicznej.

Auctoritates totius philosophiae

Ze względu na odniesienia do problematyki ekonomicznej bliższej uwagi wymagają dwa akapity tego tekstu, opracowanego <przez franciszkanianina Jana Fonte>⁸⁹⁴: streszczenie V księgi *Etyki nikomachejskiej* oraz streszczenie I księgi *Polityki*.

Do modelu wymiany ekonomicznej w V księdze *Etyki nikomachejskiej* odnoszą się bardzo krótkie zdania: *Oportet refamulari ei qui gratiam fecit | Denarius est mensura omnium rerum quia est fideiussor pro nobis in omni | necessitate pro quamvis re qua indigemus*⁸⁹⁵.

Cytowany fragment oddaje arystotelesowską koncepcję wymiany ekonomicznej, jako wymiany darów. Podkreśla się znaczenie potrzeby (*re qua indigemus*) i jej związku z wartością ekonomiczną rzeczy wyrażaną w pieniądzu. W tym lakonicznym ujęciu wyrażone są jednak trzy podstawowe funkcje pieniądza, obecne w koncepcji arystotelesowskiej: miary wartości, środka wymiany i środka tezauryzacji.

Nieco więcej uwagi poświęcono rozróżnieniu ekonomiki i chrematystyki w I księdze *Polityki*. Sztuka chrematystyki wiąże się tutaj przede wszystkim z pieniędzmi, brak wzmianki o handlu, któremu przecież sam Arystoteles poświęcił wiele krytycznych uwag⁸⁹⁶:

“Plurimus genus homini ex natura et fructibus domesticis | vivunt Natura facit omnia alia propter hominem Duplices sunt diviciae | scilicet naturales et artificiales | Naturales sunt possessiones rerum | Artificiales vocantur possessiones pecuniae Desiderium diviciorum va-[dit ad infinitum]”⁸⁹⁷.

W przytoczonych fragmentach odnajdujemy podstawowe elementy myśli ekonomicznej średniowiecza. *Auctoritates* streszczają jednak jedynie zasadnicze koncepcje arystotelesowskie. Brakuje wzmianki o roli czynnika pracy w koncepcji własności czy wartości ekonomicznej. Słowo *labor* nie występuje się tu niestety ani razu. W tej tradycyjnej

⁸⁹⁴ <J. Hamesse, *Johannes de Fonte - compilateur des 'Parvi flores'*, "Archivum Franciscanum Historicum", LXXXIII (1995), s. 515-531. Wcześniej idąc za hipotezą K. Michalskiego wiązano autorstwo tego tekstu z Walterem Burleyem (por. Z. Włodek, *Les traités de G. Burleigh dans les mss des bibliothèques polonaises*, "Mediaevalia Philosophica Polonorum", XI (1963), s. 152-156). Takie stanowisko przyjąłem również oryginalnie w tekście książki, odrzucając wcześniejszą hipotezę J. Hamesse wskazującą na Marsyliusza z Padwy (Eadem, *Les 'Auctoritates Aristotelis': un florilège médiéval étude historique et édition critique*, Louvain 1974, s. 39). Jednakże w cytowanym powyżej późniejszym artykule Hamesse przekonująco wykazuje autorstwo Jana Fonte. Przyznaję tu słusność stanowisku wyrażonemu w recenzji mojej książki przez Pavla Blažka („Česky Časopis Historický”, 104 (2006), 4).>

⁸⁹⁵ Rkps BUWr, IV Q 55, k. 263B v; <por.: ed. J. Hamasse, *Les 'Auctoritates Aristotelis'...* cyt, p. 239 (n. 95)>.

⁸⁹⁶ Istotne znaczenie miał tu sposób przekładu tekstu; zob. wyżej s. 87 książki.

⁸⁹⁷ Rkps BUWr, IV Q 55, k.265B v; <por.: ed. J. Hamasse, *Les 'Auctoritates Aristotelis'...* cyt, p. 253 (n. 26-27).

koncepcji arystotelesowskiej słowem kluczowym będzie *indigentia*. Nie pojawiają się tu oryginalne koncepcje scholastyków, takich jak Albert Wielki, czy Tomasz z Akwinu. *Explicit* omawianego tekstu nie wymienia nawet tych słynnych doktorów dominikańskich. Spośród średniowiecznych autorytetów jest tam mowa jedynie o Robercie Grosseteste. Badany tekst zawiera bardzo elementarny przekaz myśli ekonomicznej średniowiecza. Podręcznik, kopiowany przez lektora Pawła Meysnera, musiał być wykorzystywany w szkole konwentualnej, jako *principium*, czyli wstęp do Arystotelesa. Był on środkiem upowszechniania myśli „Filozofa” na niższych szczeblach systemu organizacji szkolnej⁸⁹⁸, w ramach akcji propagowania chrześcijańskiego arystotelizmu w szkolnictwie kościelnym w drugiej połowie XV stulecia⁸⁹⁹.

Koncepcja wymiany ekonomicznej i pieniądza w komentarzu *Etyki nikomachejskiej* kopiowanym przez Macieja Hayna

Zagadnienia ekonomiczne pojawiają się przy omówieniu dwóch lematów: pojęcia *contrapassum* i pojęcia pieniądza (*nummisma*) w komentarzu do księgi V-tej *Etyki nikomachejskiej*.

Pojęcie *contrapassum*, czyli „odpłaty” najpierw omówione jest w sensie ogólnym. Jak czytamy, Arystoteles utożsamia zasadę równej odpłaty ze sprawiedliwością wyrównującą, określaną w średniowieczu jako wymienna (*justitia commutativa*)⁹⁰⁰. W zasadzie sprawiedliwość polega więc na wyrównaniu, choć są od tego pewne wyjątki (np. kara wymierzona przez urzędnika, któremu nie należy odpłacać). Podkreśla się różnicę między *contrapassum* w zobowiązaniach niezależnych od woli, czyli opartych na zasadzie wynagrodzenia wyrządzonej krzywdy, oraz w zobowiązaniach dobrowolnych, do których należą zobowiązania ekonomiczne⁹⁰¹. Następnie komentator przechodzi do analizy odpłaty w wymianie ekonomicznej, *in acceptionem bonorum*:

“*Contrapassum in acceptione bonorum seu in commutatione*⁹⁰² | *iustum est contrapassum sit aliquod votum*⁹⁰³ *indigentie humane* | *Unus modius*⁹⁰⁴ *valet*⁹⁰⁵ *X*⁹⁰⁶ *scuta etiam secundum proportionem arimeticam* | *et*⁹⁰⁷ *iustum est ibi contrapassum ut dicit Gerardus odonis*⁹⁰⁸ *qui fuit doctor minorum (...)*⁹⁰⁹.

⁸⁹⁸ O różnicach między największymi osiągnięciami myśli ekonomicznej scholastyków, a ich obrazem upowszechnionym na niższych szczeblach organizacji kościelnej i szkolnej zob. J. Schumpeter, *The History of Economic Analysis*, New York 1949, s. 103.

⁸⁹⁹ S. Swieżawski, *Początki nowożytnego arystotelizmu chrześcijańskiego*, obecnie w antologii: Idem, *Studia z myśli późnego średniowiecza*, Warszawa 1998, s. 111-136, szczególnie s. 116 n.

⁹⁰⁰ Koncepcje sprawiedliwości rozdzielczej i wyrównującej zostały już omówione w rozdziale poświęconym myśli arystotelesowskiej (zob. rozdz. III, s. 67-68 książki); por. J. Kaye, *Economy and Nature in the Fourteenth Century. Money, Market Exchange and the Emergence of Scientific Thought*, Cambridge, 1998, s.76 n.

⁹⁰¹ Zostało to zasygnalizowane w poprzednim fragmencie tekstu: „*Commutatio voluntaria est inter eminentem et vendentem*” (rkps IV Q 22, k. 39r)

⁹⁰² *Tutaj skrót przekreślony i nieczytelny*: “p..”.

⁹⁰³ *Tutaj wyraz przekreślony*: “necessitate”.

⁹⁰⁴ *W domyśle*: „modus tritici”.

⁹⁰⁵ *Tutaj wyraz przekreślony*: “secundum”.

⁹⁰⁶ *Liczba 10*.

⁹⁰⁷ *Tutaj wyraz przekreślony*: ”oportet quod”.

Podana definicja zaczerpnięta z komentarza do *Etyki nikomachejskiej* słynnego franciszkanina zawiera dwa istotne elementy: 1) miarą wartości wymienianych dóbr jest *indigencia* (w pisowni badanego tekstu), czyli związana z nimi potrzeba – ona wyznacza więc bezpośrednio wartość ekonomiczną. 2) wymiana opiera się na zasadzie arytmetycznego wyrównania⁹¹⁰. O ile pierwszy z elementów definicji wydaje się dość czytelny, o tyle drugi wymaga wyjaśnienia. Autor komentarza podkreśla, że konieczna równość w wymianie warunkuje istnienie różnych zawodów (*ad invicem commune destruciantur eum artes*). Z drugiej strony wymieniane dobra naturalnie różnią się między sobą: *nullius esset commutatio si unus daret calceum pro calceo Igitur | oportet habere diversitatem rerum et artificium propter varias indigencias hominis*⁹¹¹. Implikuje to zastosowanie zasady geometrycznej (“ergo oportet facere equalitatem secundum proporcionem geometricam”) a nie arytmetycznej, podanej przecież w definicji. Zasada proporcji geometrycznej ma zastosowanie do proporcji między wymienianymi dobrami (ale nie do proporcji między ludźmi jak w przypadku sprawiedliwości rozdzielczej). Sprawiedliwa równość wymiany jest więc zapewniona, gdy odpłata jest wprost proporcjonalna do wartości towarów: *Iustum in rebus commutativis contrapassum debet recipi non secundum equalitatem, sed secundum | proportionalitatem rei, prius quod dixit*⁹¹².

Gdzie ma więc zastosowanie zasada arytmetyczna? Komentator wyjaśnia, iż zasada równości arytmetycznej wymaga aby brać pod uwagę jedynie wartość dóbr, a nie rangę osób. Chodzi o równość stron wymiany, podkreślaną m.in. przez św. Tomasza:

“nichil | enim⁹¹³ si⁹¹⁴ studiosus pravum privat,”⁹¹⁵ idest non respectur⁹¹⁶ | dignitas personarum sed secundum equalitatem sine penarum [sine⁹¹⁷] rerum | commutabilium oportet fieri⁹¹⁸ Quia in talibus respectur ad | nocumentum”⁹¹⁹

Uczestniczące w wymianie osoby winny jednak być traktowane na zasadzie arytmetycznej równości – podobnie jak przy rozstrzygnięciu sporu sądowego (a nie na

⁹⁰⁸ Gerald Odonis korzystał m.in. z pism Piotra Olivi. Autor badanego komentarza odwołuje się tu do komentarza Odonisa do *Etyki nikomachejskiej*, zob. przyp. 910.

⁹⁰⁹ Rkps BUWr, IV Q 22, k. 39v.

⁹¹⁰ Por. Gerald Odonis, *Expositio Aristotelis Ethicam*, lib. V, q. XII: “(...) in communicatione bonorum (...) potest attendi quantitas bonorum dupliciter. uno modo secundum quod sunt queddam res quanti tate sicut quantitas domus et quantitas calciamenti. alio mod out sunt venales [...] quantitatem valoris ad humanam indigentiam. (...) non fiat contrapassum secundum equalitatem quantitatis rerum continue et discrete sed secundum equalitatem valoris earum et hec et equalitas proportionalitatis: quia comparatio ad indigentiam personarum universaliter» (ed.: Simon de Luere, Veneto 1500; incun. Bibl. Jagiell. 1295, k. 105va). O koncepcjach ekonomicznych Geralda Odonisa, zob. O. Langholm, *Economics in Medieval Schools. Wealth, Exchange, Value & Usury According to the Paris Theological Tradition, 1200-1350*, Leiden - New York - Köln 1992, rozdz. XX, s. 509-533.

⁹¹¹ Rkps BUWr, IV Q 22, k. 39v

⁹¹² *Ibidem*.

⁹¹³ Tutaj wyraz przekreślony: “differt”.

⁹¹⁴ Tutaj wyraz przekreślony: “maius”.

⁹¹⁵ Cyt. za Arystoteles, *Etyka nikomachejska*, ks.V, 1132 a; por. przekł. pol.: „Wszystko bowiem jedno, czy człowiek dobry pozbawił mienia człowieka złego, czy na odwrót: zły – dobrego” (przekł. cyt., s. 175).

⁹¹⁶ Tutaj wyraz przekreślony: “quis”.

⁹¹⁷ *Prawdopodobnie błąd kopisty: powinno być „secundum”*.

⁹¹⁸ Wyrazy przekreślone: “Non-enim”.

⁹¹⁹ Rkps IV Q 22, k. 39v.

zasadzie proporcji geometrycznej stosowanej przy podziale zaszczytów w ramach wspólnoty politycznej):

“Judex non est positus ad temperandum de personis sed de iustitia | ut iustum inustum quod unus lesit alium quod habet quidam inequali-|-tatem reducat ad equalitatem secundum proportionem rerum et non personarum | Dicit doctor sanctus^{920,921}

Ogólna zasada sprawiedliwej odpłaty ma również zastosowanie do etyki ekonomicznej. Wynagrodzenie uczestników wymiany zależy od wartości wnoszonych dóbr, a nie od ich statusu. Wynika to konsekwentnie z definicji *contrapassum* przedstawionej przez św. Tomasza w *Summie teologii*:

“Similiter etiam nec in commutationibus voluntariis semper est aequalis passio si aliquis daret rem suam accipiens rem alterius, quia forte res alterius est multo maior quam sua. et ideo oportet secundum quandam proportionatam commesurationem adaequare passionem actioni in commutationibus, ad quod inventa sunt nummismata. Et sic contrapassum est commutativum iustum. in distributiva autem iustitia locum non habet. quia in distributiva iustitia non attenditur aequalitas secundum proportionem rei ad rem, vel passionis ad actionem, unde dicitur contrapassum, sed secundum proportionalitatem rerum ad personas.”⁹²²

Św. Tomasz, a zanim autor komentarza, wiąże więc *contrapasuum* ze sprawiedliwością wymienną. O ile w sprawiedliwości rozdzielczej decydujące znaczenia ma status stron, to w wymianie ekonomicznej kluczowe znaczenie ma ich wkład. Jak pisałem wcześniej (w rozdz. V) scholastycy wiązali ten wkład z pracą. Gerald Odonis, z którego komentarza autor korzystał, pokazywał, że na wartość pracy wpływa kilka czynników takich jak: czas pracy, związane z nią ryzyko, wymagane umiejętności, wreszcie rzadkość występowania danego zawodu⁹²³. Czynniki te określają wartość wykonanego dobra, a pośrednio status społeczny producenta. Tak więc to wartość ekonomiczna wytworzonej rzeczy, a pośrednio wartość pracy, określa status społeczny, a nie odwrotnie. Do wymiany ekonomicznej scholastycy stosowali więc przede wszystkim zasadę sprawiedliwości

⁹²⁰ Nawiązanie do Tomasza z Akwinu, *Summa theologiae*, pars II-II, q.61, art.2, co: „sed in commutationibus redditur aliquid aliqui singulari personae propter rem eius que accepta est, ut maxime patet in emptione et venditione, in quibus primo invenitur ratio commutationis. et ideo oportet adaequare rem rei, ut quanto iste plus habet quam suum sit de eo quod est alterius, tantum restituat ei cuius est. et sic fit aequalitas secundum arithmetice medietatem, quae attenditur secundum parem quantitatis excessum”, ed.: *S. Thomae Aquinatis Opera Omnia*, ed. R. Busa, Stuttgart 1974-, t. II, s. 605. Por. przekł. pol: „Natomiast w wymianach oddaje się coś komuś za pewną rzecz, jak to widać na przykładzie kupna i sprzedaży. Tu konieczne jest wyrównanie rzeczy do rzeczy, w tym znaczeniu by ten kto ma coś cudzego oddał tyle ile wzięł. A więc zachodzi tu równość arytmetyczna taka, w której jedna rzecz przewyższa drugą o tę samą wielkość”, (przekł. *Summa teologiczna*, tłum. F. Bednarskiego, t. XVIII, Londyn 1980, s. 73-74).

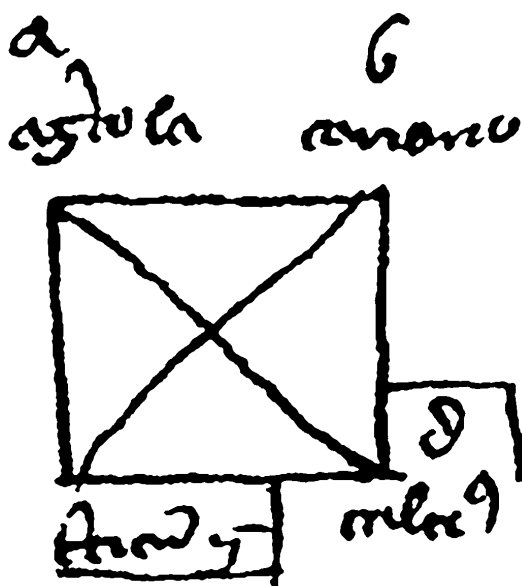
⁹²¹ Rkps IV Q 22, k. 39v.

⁹²² Ed. cit., s. 606; w przekładzie polskim: “Dlatego należy w wymianie zachować stosunek równomierności między doznaniem a działaniem a działaniem. Do tego celu wynaleziono pieniądze. Tak więc pewne odwzajemnienie [czyli “contrapassum” - M.B.] zachodzi także w sprawiedliwości wymiennej. W sprawiedliwości rozdzielczej zaś nie ma takiego odwzajemnienia, gdyż równość w niej zależy nie od stosunku rzeczy do rzeczy, czy doznania do działania, jak tego wymaga odwzajemnienie, lecz od stosunku rzeczy do osoby” (przekł. cyt. s. 79).

⁹²³ Gerald Odonis, *Expositio Aristotelis Ethicam*, lib. V., lec. IX (ed. cit., k. 160vb); por. Idem, *Tractatus de contractibus*, rkps. Siena, Bibl. Comunale, U.V.8, k. 82r-83v.

wymiennej, która zakłada równe traktowanie osób, a tylko pośrednio zasadę sprawiedliwości rozdzielczej w odniesieniu do porównania wartości towarów⁹²⁴.

W badanym komentarzu jest jednak mowa tylko o wartości rzeczy bez zaznaczenia, iż tworzy ją wkład pracy. Dlaczego nie powtórzono tej myśli za świętym Tomaszem i Geraldem Odonisem...? Wydaje się, że omawiający pojęcie *contrapassum* komentarz dotyczył w pierwszym rzędzie modelu matematycznego – istotne znaczenie miało tu pytanie o bezpośrednią miarę wartości ekonomicznej oferowanego dobra, którą stanowi *indigentia* (zgodnie z cytowaną definicją Odonisa). Głębiej tekst komentarza już nie sięga. Ilustracją matematycznego modelu wymiany jest rysunek⁹²⁵, prezentujący arystotelesowski schemat geometryczny *contrapassum*, gdzie **a** oznacza rolnika (*agricola*), **b** – szewca (*coriarius*), **g** – pszenicę (*triticum*), natomiast **d** – but (*calceus*). Wymiana ekonomiczna dokonuje się po przekątnych kwadratu⁹²⁶:

Ryc. 2. Arystotelesowski model geometryczny ilustrujący sprawiedliwą odpłatę w wymianie ekonomicznej - rysunek Macieja Hayna na podstawie rkps BUWr, IV Q 22, k. 41r (por. fot. 10)

Termin *contrapassum* należał do kluczowych pojęć etyki tomistycznej. W omawianym fragmencie poświęca się mu szczególną uwagę w odniesieniu do wymiany ekonomicznej. Dla uprzystępniania wiedzy teologicznej na poziomie elementarnym Maciej Hayn opracował natomiast *florilegium*⁹²⁷, w którym przedstawił poglądy doktorów Kościoła (głównie św.

⁹²⁴ "If the personal worth of an exchanger is nevertheless reflected in the rate of exchange, it is because it is projected into what he offers for exchange. Status may be a reward, through income, for valuable economic skills" (Langholm, *Economics in medieval schools*.... cyt., s. 575). Na zastosowanie zasady sprawiedliwości w wymiennej w odniesieniu do wymiany kładł nacisk także S. Głabiński, *Historia ekonomiki powszechnej*, Lwów 1939, t. I, s. 53.

⁹²⁵ Rkps BUWr, IV Q 22, k. 41r.

⁹²⁶ Por. Tomasz z Akwinu, *Sententia libri ethicorum*, lib.V, lec. IX, n. 6: „et sit ergo agricola **a**, cibus quod est opus eius **g**, puta modius figura tritici; coriarius sit **b**, **d** vero sit opus coriarii adaequatum, idest tot calceamenta quae valeant modium tritici. erit ergo iuste contrapassum si **a** coniungatur cum **d** et **b** cum **g**” (ed. cyt., s. 187).

⁹²⁷ Słowo *florilegium* znaczy dosłownie "zbierający kwiaty". Florilegia były antologiami, "zbierającymi myśli" autorów średniowiecznych. Fragmenty wyjęte z ich tekstów łączono w różny sposób i uzupełniano komentarzem, przy czym dopuszczalne było nawet ich gramatyczne przekształcanie. Do autorów tych zaliczano także autorów

Tomasza) w formie omówienia zestawionych alfabetycznie pojęć⁹²⁸. Znajdujemy wśród nich *contrapassum*, którego definicję zaczerpnął Hayn z fragmentu *Summy teologii* Akwinaty, który cytowałem już w niniejszym rozdziale⁹²⁹.

* * *

Kolejny fragment komentarza związany z naszym tematem dotyczy pieniądza (*nummisma*). Ustęp ten poprzedzony jest dosłownym dłuższym cytatem z *Summy teologicznej* z zagadnienia *Utrum aliquis licite possit vendere rem plus quam valeat*. Akwinata wyjaśnia tu, że instytucja kupna-sprzedaży, ma służyć wspólnej użyteczności obu stron, a więc transakcja nie może w większym stopniu nieproporcjonalnie obciążać jednej z nich. Określonej jednostce ilości rzeczy odpowiada cena bieżąca wyrażona pieniędznie (*pretium datum*). Cena sprzedawanej ilości towaru musi być do niej wprost proporcjonalna, w przeciwnym razie <umowa> narusza zasadę sprawiedliwości wymiennej⁹³⁰.

Wychodząc od tego fragmentu „Summy” akcentującego potrzebę sprawiedliwości w transakcjach gospodarczych, komentarz definiuje pieniądz właśnie jako <miarę wartości>: *Mensura rerum venalium est numisma*⁹³¹, a dalej podkreśla konieczność jego zastosowania do odpłaty (*contrapassum*): *Si debet fieri contrapassum oportet res mensurari secundum aliquid, [ne⁹³²] alicui fiat iniuria in commutacione*⁹³³.

W tym miejscu słowo *iniuria* występuje w znaczeniu straty, a nie krzywdy. W komentarzu uwzględnione są również kolejne funkcje pieniądza, wymienione przez Arystotelesa: funkcje środka wymiany i środka tezauryzacji. Akcentowanie funkcji miary wartości nie prowadzi jednak do czegoś w rodzaju koncepcji pieniądza znaku, wedle której źródłem jego wartości jest przede wszystkim pieczęć władcy. Przeciwnie, zdanie Arystotelesa: „i w naszej mocy leży zmienić go [pieniądz] i uczynić go bezużytecznym”⁹³⁴, zostało skonkretyzowane przez wyjaśnienie, że możemy wybrać formę pieniądza i szlachetny materiał, z którego jest wykonany: *Est autem in potestate nostra facere numisma ex auro vel cupro vel etiam ex cario*⁹³⁵. Akcentuje więc znaczenie kruszcu szlachetnego jako źródła wartości pieniądza, którą jedynie oficjalnie potwierdza odpowiednia pieczęć władcy.

* * *

Przez omówienie arystotelesowskiego modelu wymiany ekonomicznej i roli pieniądza komentarz spisany przez Macieja Hayna nawiązał do najważniejszych zagadnień

klasycznych, zob. J. Hamesse, *Parafrasi, florilegi e compendi*, [w:] *Lo spazio letterario del medioevo - I. Il Medioevo latino*, t. III. *La ricezione del testo*, Roma 1995, pp. 197-220.

⁹²⁸ *Alphabetum notabilium extractorum ex dictis sancti Thomae de Aquino aliorumque doctorum* (rkps BUWr IV Q 23). Florilegium zostało opracowane w Paryżu w latach 1449-50, prawdopodobnie równoległe z komentarzem do *Etyki nikomachejskiej*.

⁹²⁹ Rkps BUWr, IV Q 23, k. 54r-v; cytat z: Tomasz z Akwinu, *Summa theologiae*, pars II-II, q. 61, art. 4; por wcześniej na s. 215 książki, przyp. 922.

⁹³⁰ Tomasz z Akwinu, *Summa theologiae*, II-II, q.77, art.1: “Quantitas autem rerum, quae in usum hominis veniunt, mensuratur secundum pretium datum; ad quod est inventum numisma, ut dicitur in V. ethic., et ideo si vel pretium excedat quantitatem valoris rei, vel e converso res excedat pretium, tolletur iustitiae aequalitas” (ed. cyt., s. 623).

⁹³¹ Rkps BUWr, IV Q 22, k. 40v.

⁹³² *Lekcja niepewna*.

⁹³³ k. 41r.

⁹³⁴ Arystoteles, *Etyka nikomachejska*, ks. V, 1133a (przekł. cyt. s. 178).

⁹³⁵ k. 40v.

scholastycznej doktryny ekonomicznej. Komentarz opierał się na tekstach św. Tomasza z Akwinu i franciszkanina Geralda Odonisa. W dziele Odonisa wykorzystano jedną z najbardziej rozwiniętych scholastycznych koncepcji ekonomicznych: za jego pośrednictwem przekazane zostały poglądy innego franciszkanina, potępionego Piotra Olivi, którego myśl nie mogła być upowszechniana pod oryginalnym imieniem. Szkotystyczna orientacja Geralda Odonisa⁹³⁶ koresponduje z wielką liczbą pism innego szkotysty - Waltera Burleya – we wrocławskich rękopisach dominikańskich⁹³⁷. Zauważmy, że autor najpoważniejszego krakowskiego <komentarza> do *Etyki nikomachejskiej* – Paweł z Worczyna – również odwołuje się przede wszystkim do św. Tomasza, Geralda Odonisa, ale cytuje także Burydana, czołowego przedstawiciela szkoły nominalistycznej⁹³⁸. Tymczasem w rękopisie Macieja Hayna komentarz paryski nawiązuje jedynie do orientacji *via antiqua*.

Akcentując matematyczny aspekt wymiany, anonimowy komentator nie rozwija analizy czynników tworzących wartość ekonomiczną. Brak wzmianki o pracy i kosztach (*labor & expensa*). W komentarzu wymienia się potrzebę (*indigentia*) jako podstawową miarę wartości towaru, nie odnajdujemy jednak czynników tworzących tę wartość (ani odwołania do wypracowanych w tym zakresie koncepcji Henryka z Hesji czy Piotra z Olivi). Nacisk na aspekt matematyczny i brak rozwiniętej analizy ekonomicznej koresponduje z charakterem całej spuścizny spisującego tekst Macieja Hayna, w którym logika i filozofia przyrody przeważa nad filozofią praktyczną⁹³⁹. Komentarz z pewnością winien być przedmiotem dalszych badań, nie tylko pod kątem problematyki ekonomicznej.

⁹³⁶ Langholm, *Economics in Medieval Schools...* cyt., s. 513.

⁹³⁷ Zob. M. Bukała, *Dominikanie wrocławscy jako studenci i wykładowcy studiów generalnych prowincji angielskiej w pierwszej połowie XV w.*, „Śląski Kwartalnik Historyczny - Sobótka”, LV (2000), 4, s. 557-64.

⁹³⁸ J. Rebeta, *Komentarz Pawła z Worczyna do „Etyki nikomachejskiej” Arystotelesa z 1424 r.. Zarys problematyki filozoficzno-społecznej*, Wrocław 1970. s.135-160; Rysuje się tu tendencja do godzenia szkół *via antiqua* i *via moderna*, charakterystyczna dla wielu mistrzów uniwersytetu krakowskiego (S. Wielgus, *Z badań nad średniowieczem*, Lublin 1995, s.58).

⁹³⁹ Zob. wcześniej s. 190 książki.